

## Levi, Calvino en de grijze zone

*Levi, Calvino et la zone grise*

*Levi, Calvino and the grey zone*

**Carlo Ginzburg**

Traducteur : Gorik de Henau

---



### Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1509>

DOI : [10.4000/temoigner.1509](https://doi.org/10.4000/temoigner.1509)

ISSN : 2506-6390

### Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

### Édition imprimée

Date de publication : 31 décembre 2014

Pagination : 112-118

ISBN : 978-2-84174-688-0

ISSN : 2031-4183

### Référence électronique

Carlo Ginzburg, « Levi, Calvino en de grijze zone », *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 119 | 2014, Online op 01 janvier 2016, geraadpleegd op 23 octobre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1509> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/temoigner.1509>

---

# Levi, Calvino en de grijze zone

→ Carlo Ginzburg

(1) Het nostalgische relaas van die ontmoetingen is terug te vinden in *Rhêmes o della felicità* (Courmayeur 2008) van Ernesto Ferrero.

(2) Calvino werkte aan de vertaling tussen 1978 en 1981 (Calvino 1991, LXXXIV). De correspondentie tussen Levi en Calvino over *Petite cosmogonie portative* duurde voort, vgl. Calvino 2000, 1534-1535 (brief van 30 april 1985).

(3) Ik verwijs ook naar Poli & Calcagno 1992. Levi's bijdrage kwam er in antwoord op een vraag van Calvino naar aanleiding van de publicatie van diens vertaling van *Le chant du styrène* van Raymond Queneau (vgl. Calvino 2000, 1541, 10 augustus 1985).

(4) Verder bestaat er een immens erfgoed aan metaforen die de schrijver kan ontlenuen aan de scheikunde van heden en verleden.' (Levi 1991, 57) Ik verwijs ook naar *Het periodiek systeem*: 'Sandro leek van ijzer en hij had ook een oude band met ijzer' (Levi 1987, 46) en 'meer in de diepte voelde hij de behoefte om zichzelf, en mij, voor te bereiden op een toekomst van ijzer' (*Ibid.*, 48). Dat ontkracht de opmerking van Calvino die 'Argon' beschouwt als 'het enige hoofdstuk waarin het chemische element metaforisch is' (Tesio 1991, 606).

1. Voor alles is er een herinnering, een beeld: Primo Levi en Italo Calvino die zij aan zij in de zomerse avondschemer lopen, tijdens de hele weg naar het dorp Rhêmes-Notre-Dame praten ze geanimeerd (Calvino is groter). In Rhêmes, een klein dal dat een vertakking van het Aostadal is, kwamen de medewerkers en vrienden van uitgeverij Einaudi elk jaar samen; de discussies duurden ongeveer een week.<sup>1</sup> Het was de eerste maal, althans tijdens mijn aanwezigheid, dat Primo Levi eraan deelnam, het moet in 1980 of 1981 zijn geweest. De betekenis van dit beeld, dat in mijn geheugen stond gegrift, werd me pas later met terugwerkende kracht duidelijk, toen in 1982 bij Einaudi *Petite cosmogonie portative* van Raymond Queneau verscheen, in de vertaling van Sergio Solmi. In de 'Kleine gids voor de Kleine kosmogonie' die het werk afsloot, drukte Calvino zijn dank uit tegenover Primo Levi 'die met zijn scheikundige kennis en zijn levendige *sense of humour* heel wat passages wist te verklaren die ik niet begreep...' (Queneau 1982, 162)<sup>2</sup>. In een enthousiaste recensie van *Petite cosmogonie* noemde Levi de 'Kleine gids' van Calvino 'hoogst scherpzinnig' (Levi 1993, 225). En in 1986, een jaar na het overlijden van Calvino, herinnerde hij zich openlijk 'met vreugde en genoegen die gelukkige periode' (Levi 1997b, 1344-1346)<sup>3</sup> waarin ze in Rhêmes-Notre-Dame rond Queneau hadden samengewerkt. De chemicus die Calvino had geholpen bij het ontcijferen van Queneaus moeilijke toespelingen op de tabel van Mendelejev was niemand minder dan de auteur van *Het periodiek systeem* (1975), dat prachtige boek waarin de elemententabel wordt gebruikt als metafoor voor de verschillende manieren om invulling te geven aan het mens-zijn.<sup>4</sup> Maar kunnen we in de context van menselijke verhoudingen een equivalent beschrijven dat op niet-metaforische wijze naar de tabel van Mendelejev verwijst? In zijn zoektocht naar 'de kruisverbanden tussen de wereld van de natuur en die van de cultuur' stelde Primo Levi zich stilzwijgend een dergelijke vraag en zocht er een antwoord op (Levi 1985).

2. Levi's persoonlijke bloemlezing *La ricerca delle radici* (1981) begint met Job: 'Waarom beginnen met Job?', vraagt Levi zich af. Dit is zijn antwoord: 'omdat dit tegelijk wonderlijke en verschrikkelijke verhaal eeuwige vragen oproept, waarop de mens tot op vandaag geen enkel antwoord heeft gevonden of ooit zal vinden, maar dat hij altijd zal blijven zoeken, omdat hij het nodig heeft om te leven, om zowel zichzelf als de wereld te begrijpen. Job staat voor de rechtvaardige die door het onrecht wordt verdrukt.'

Job mag dan ‘de mens’ in het algemeen zijn, toch kun je moeilijk de autobiografische accenten ontkennen die overal in deze zinnen opduiken en die enkele regels verder manifest worden, als Levi stelt dat Job, de rechtvaardige, ‘tot proefdier wordt verlaagd’, slachtoffer van een wrede weddenschap tussen Satan en God. In een beroemd geworden passage uit *Is dit een mens* heeft hij het over Auschwitz als over een experiment:

Men bedenke dat het Lager ook en niet in de laatste plaats een reusachtig biologisch en sociaal experiment is geweest. Duizenden individuen van verschillende leeftijd, beroep, afkomst, taal, cultuur en gewoonten worden opgesloten achter prikkeldraad en daar onderworpen aan een vast, controleerbaar, voor allen gelijk en voor alle behoeften ontoereikend leefpatroon: geen rigoureuze proef is denkbaar om vast te stellen wat aangeboren en wat aangeleerd is in het gedrag van de diersoort mens in zijn strijd om het bestaan. (Levi 2007, 101)<sup>5</sup>

Job (zo had Calvino onmiddellijk begrepen) verwijst naar Auschwitz.<sup>6</sup> Toch was Primo Levi zich al een paar jaar eerder gaan afvragen of de door de figuur van Job belichaamde tegenstelling tussen de rechtvaardige en het onrecht wel zo duidelijk was als op het eerste gezicht leek, zelfs in Auschwitz. ‘Het komt me voor dat de tijd is gekomen om de kloof tussen slachtoffers en beulen te onderzoeken, en met een lichtere hand en een minder troebele geest dan recentelijk is gedaan, bijvoorbeeld in bekende films’, schrijft hij in het nawoord bij *De nacht der Girondijnen*, de novelle van Jacob Presser die hij had vertaald (Levi 2011).<sup>7</sup>

In 1979 zinspeelde Levi in een interview op een project ‘met een stellingname tegenover de dubbelzinnigheid’ (interview met Giordina Arian Levi in Levi 1997a, 158). Hetzelfde jaar verklaarde hij in een ander interview dat hij wilde terugkomen op de ervaring van het Lager, ‘na alle polemieken over de identificatie van de slachtoffers met de onderdrukker, het schuldthema, de extreme dubbelzinnigheid ter plaatse, de grijze zone tussen onderdrukkers en onderdrukten’.

‘De grijze zone’ wordt aangekondigd in het gelijknamige, rijke hoofdstuk van *De verdrinkenen en de geredden*, Levi’s laatste boek, maar het thema (niet de metafoer) was al aanwezig in zijn eerste boek, *Is dit een mens*, in het hoofdstuk ‘I sommersi e i salvati’.<sup>8</sup> Met veertig jaar verschil verleent de titel van een hoofdstuk zijn naam aan een boek. Zo eindigt de literaire parabel (en niet veel later ook het leven) van Primo Levi. Maar de toon van beide teksten verschilt sterk. Het hoofdstuk van *Is dit een mens* werd geschreven door een getuige die zich herinnert, het hoofdstuk van *De verdrinkenen en de geredden* door een getuige die zich aan overpeinzing overgeeft. Het tijdsverschil met de gebeurtenissen wordt versterkt door een literaire filter, namelijk *De verloofden (I promessi sposi)*, de roman van Manzoni die Levi al tijdens het interview in 1979 voor ogen had:

Als Renzo Tramaglino Don Abbondio met een mes bedreigt [...] merkt Manzoni op dat de onderdrukker, Don Rodrigo, ook verantwoordelijk is voor de kleine wandaden die zijn

(5) De Italiaanse uitgave bevat een inleiding van D. Del Giudice, die Claude Lévi-Strauss’ definitie van Primo Levi als een ‘groot etnograaf’ overnam. Levi kwam terug op de ‘experimentele aard van de Lager’ in *Arbeit Macht Frei* (1959). Zie in dit verband ook Bucciantini 2011.

(6) ‘Naar mijn mening herinnert Jobs aanwezigheid in uitgerekend de aanloop naar die “zoektocht naar de wortels” aan het feit dat Primo Levi’s parcours via Auschwitz verloopt.’ (Recensie op 11 juli 1981 verschenen in *La Repubblica*, vertaling GdH.)

(7) Levi verwijst naar L. Cavani’s film *Il portiere di notte/The Night Porter* uit 1974.

(8) Noot van de vertaler: voor de Nederlandse versie van *Is dit een mens* werd de titel van het hoofdstuk *I sommersi e i salvati* vertaald als *De verlorenen en de geredden*. In een vroegere versie van *Is dit een mens* was *I sommersi e i salvati* de titel van het tweede hoofdstuk, dat later *Nel fondo (Op de bodem)* werd, vgl. Mesnard 2011, 188. Om een onduidelijke reden vertaalt De Matteis-Vogels ‘la zona grigia’ met ‘de grijze laag’ in plaats van ‘de grijze zone’.

Levi, Calvino  
en de grijze zone (vervolg)

– Close-up van een  
groepsfoto na een  
theatervoorstelling.  
Datum onbekend.



© Teatro Stabile van Turijn

slachtoffers begaan. Dat ken ik maar al te goed. Het is dom en fout om alle demonen aan één kant in te delen en alle heiligen aan de andere. Zo ging het er helemaal niet aan toe [...]. Wie de mensheid in witten en zwarten opdeelt, kent de mens niet. (Interview met Giuseppe Grassano in Levi 1997a)

Directe of indirecte verwijzingen naar *De verloofden* keren heel vaak terug in Primo Levi's geschriften en interviews. Toch heeft deze passage van Manzoni, die hij vermeldt in het interview van 1979 en vervolgens citeert in het hoofdstuk 'De grijze zone' van *De verdronkenen en de geredden*, een bijzonder belang. Levi waagt zich op het gladde ijs van de 'dubbelzinnigheid', of veeleer de 'extreme dubbelzinnigheid', en kiest Manzoni als gids om een thema aan te kaarten dat teruggaat op zijn ervaringen in Auschwitz. Maar waarom Manzoni?

**3.** Voor de jonge Primo Levi waren scheikunde en fysica 'tegenif tegen het fascisme', omdat ze duidelijke antwoorden vereisten, ja of nee. Zo kun je in het hoofdstuk 'IJzer' van *Het periodiek systeem* het volgende lezen:

Om twee uur 's middags gaf professor D. [...] ieder van ons precies één gram van een bepaald poeder: voor de volgende dag moesten we daar een analyse van maken, dat wil zeggen opgeven welke metalen en niet-metalen het bevatte. Schriftelijk, in de vorm van een verbaal, met ja of nee, want twijfels en aarzelingen waren niet toegestaan; dat eiste elke keer weer een keuze, een redeneren en concluderen; het was een volwassen, verantwoordelijke bezigheid, waarvoor het fascisme ons niet had toegerust en waar een droge, zindelijke geur aan hing. (Levi 1987, 45; 40-41)

Het periodiek systeem vergt duidelijke antwoorden: 'het vak van scheikundige bestaat er voor een groot deel in rekening te houden met die [minieme] verschillen', bijvoorbeeld tussen het bijna-identieke natrium en kalium; 'en het vak van scheikundige niet alleen', besluit Primo Levi in 1975 (*Ibid.*, 64).<sup>9</sup> Maar die overtuiging dat hij de duidelijke antwoorden van de chemische wereld tot de menselijke wereld kon uitbreiden was gedoemd om snel te versplinteren als gevolg van Levi's niet aflatende overpeinzingen over zijn Auschwitzervaring. 'De nieuwkomers in het Lager, jong of niet' hadden onmiddellijk begrepen dat er tussen onderdrukkers en onderdrukten een dubbelzinnige zone bestond, waarin bevoorrechte onderdrukkers huisdiensten die in mindere of meerdere mate met de onderdrukker collaboreerden. Dubbelzinnigheid staat niet gelijk met verschil (in het periodiek systeem der elementen is er geen dubbelzinnigheid). De onderdrukte die op zijn beurt onderdrukt, is een dubbelzinnig wezen, een oxymoron: 'gemeten naar frequentie en kwaliteit [ongetwijfeld] de belangrijkste stijlfiguur in het oeuvre van Primo Levi', zoals Pier Vincenzo Mengaldo zeer verhelderend aantoont, en waarbij hij ook op de grijze zone doelt (Levi 1990, 238; vertaling GdH).

In 1976 vraagt Levi zich af: 'moet Cohn worden veroordeeld?' (Cohn is een personage uit *De nacht der Girondijnen* van Presser, het is de Jood die zich ten dienste

van de nazi's stelt door transporten naar Sobibor te organiseren.) En hij antwoordt: 'Wel, de teneur van dit [Pressers] werk is dat Cohn moet worden veroordeeld.' (Levi 2011) Tien jaar later, in een reflectie in *De verdrinkenen en de geredden* over bestaande figuren die met de nazi's hebben gecollaboreerd, geeft Levi een ander antwoord: 'in dergelijke gevallen zou het onverstandig zijn om al te snel een moreel oordeel te vellen'. En daar last hij, op een strategische plaats, het citaat uit de *Verloofden* in dat hij een paar jaar voordien in het bewuste interview had vermeld:

Manzoni zag het goed in: 'Provocateurs, afpersers, al diegenen die op wat voor manier dan ook anderen kwaad berokkenen, zijn niet alleen schuldig aan wat zijzelf misdoen, maar ook aan het zedelijk bederf van hun slachtoffers.' Dat iemand slachtoffer is, betekent niet dat hij geen schuld kan hebben, en dikwijls is die schuld objectief gezien zwaar; maar ik ken geen menselijk gerecht dat de maat ervan zou kunnen bepalen. (Levi 2000, 470)

'Ik ken geen menselijk gerecht': die woorden, uit de pen van iemand die geen andere rechtbanken kende, onthullen de intensiteit van de inwendige dialoog die de niet-gelovige Primo Levi voerde met de bekeerde katholiek Manzoni, voor wie het godsoordeel de beslissende instantie was. Maar tot die inwendige dialoog behoort ook de frase 'in dergelijke gevallen' die verwijst naar de casuïstiek, dat wil zeggen de procedure waarbij wordt getracht de abstracte formuleringen van wetten en morele wetten concreet te toetsen via de analyse van specifieke gevallen. Dit verband met de casuïstiek wordt bevestigd door de technische uitdrukking 'gewetenszaak' die Primo Levi gebruikt in de inleiding van het boek waarin Hermann Langbein (zelf ook in Auschwitz geïnterneerd) nauwkeurig het Lager-systeem had geanalyseerd 'met inbegrip van de grijze zone van Kapo's en gevangenen die een graad hadden gekregen' (Levi 2002).<sup>10</sup>

**4** Ik ben vertrokken van een zeer algemene definitie van de casuïstiek, die ik opnieuw in zijn historische context zal trachten te plaatsen. Manzoni, ● bekeerd tot een streng katholicisme van jansenistische inslag en nauwgezet lezer van de schrijvers uit Port-Royal, uitte zijn vooringenomenheid tegen de casuïstiek, te oordelen naar de *Osservazioni sulla morale cattolica* (1819). Manzoni schreef die tekst op aanraden van zijn spirituele leidsman, Monseigneur Luigi Tosi, als antwoord op het laatste hoofdstuk van Sismondi's *Histoire des républiques italiennes du Moyen Âge* (1818). Sismondi schreef een groot deel van de morele decadentie van de Italianen toe aan de Kerk, meer bepaald aan de verderfelijke invloed van de casuïstiek. Op deze beschuldiging reageerde Manzoni door de katholieke moraal te verdedigen, maar tegelijk nam hij afstand van de casuïsten. Hij beweerde ook dat hij geen daarvan had gelezen ('Ik heb er geen enkele van gelezen') en dat hij hen alleen kende 'door de weerleggingen en afkeurende oordelen die veel van hen zich op de hals hebben gehaald', vooral natuurlijk vanwege Pascal in zijn *Lettres provinciales* (Sismondi 1819, 413 e.v.; Manzoni 1819, 95-99). Mogelijk strookt deze ostentatieve verklaring niet helemaal met de waarheid; maar het essentiële punt dat ons naar

(9) De passage wordt in een ander verband geciteerd door Cases 1997, 7.

(10) In *Menschen in Auschwitz* (1980) merkt Langbein op hoe Levi zelf niet had beseft dat hij in *Is dit een mens* de hiërarchische structuren in het kamp onvoldoende had geanalyseerd. Levi had het over Langbein als over 'een zeer goede vriend, iemand voor wie ik een immens respect heb' (Levi 1997).

Levi, Calvino  
en de grijze zone (vervolg)

– Karikatuur van Primo  
Levi als redacteur van de  
schoolkrant van zijn lyceum  
door Giorgio Lattes.



© Franco Fini, coll. Ian Thomson

Primo Levi en de grijze zone terugvoert, ligt elders. In verband met de casuïstiek worden vaak twee zaken verward, namelijk de gevalstudie en het oordeel dat daaruit volgt. De morele laksheid die vaak in de casuïstiek is te vinden, en dan vooral bij de jezuïeten, is daarvan nochtans geen noodzakelijk gevolg. Sismondi beseftte dat zelf ook. In een brief uit 1833 aan de unitaristische theoloog William Ellery Channing schreef hij:

Zij die menen dat de moraal uitsluitend uit een paar eenvoudige, snel afgehandelde voorschriften bestaat, lijken me bepaald oppervlakkige waarnemers. Wel integendeel, hoe meer je ze bestudeert, hoe breder ze wordt. Daarvan kun je je vergewissen door de duizenden boeken over gewetenszaken in de katholieke kerk te lezen. Door het biechtgeheim en de noodzaak om uiteindelijk absolutie te verlenen en de macht van de priester te handhaven zijn de casuïsten ongetwijfeld afgedwaald en hebben ze met hun hulp de zogenaamde 'jezuïetenmoraal' in het leven geroepen. Toch hebben zij in die nobele wetenschap grote vooruitgang geboekt en aan hen, misschien nog meer dan aan de Bijbel zelf, danken we het instellen van het christelijke morele systeem. (Ruffini 1931, 183-183)

Door zijn rigoristische moraal kon Manzoni niet tot een dergelijke conclusie komen. Toch verduidelijken de subtiele morele onderscheiden in zijn roman de strengheid van het gevelde oordeel, veeleer dan het te verzachten. Dat is het geval in de passage uit *Verloofden* die Primo Levi met betrekking tot de 'grijze zone' citeerde: de corruptie van de onderdrukte door de onderdrukker is voor die laatste een verzwarende factor. Zonder haar te citeren verwijst Primo Levi vlak voor de conclusie van het hoofdstuk weer naar die passage:

[...] een hels systeem als het nationaalsocialisme oefent een griezelige zuigkracht uit, waaraan men zich moeilijk kan onttrekken. Het verlaagt zijn slachtoffers en maakt ze gelijk aan zichzelf, omdat het grote en kleine medeplichtigen nodig heeft. (Levi 2000, 492)

De Speciale Eenheden (*Sonderkommandos*) waaraan het beheer van de verbrandingsovens was toevertrouwd, vormen daarvan het extreemste geval. Het bedenken en realiseren van die eenheden is, zo schrijft Levi, 'de meest demonische misdaad van het nationaalsocialisme geweest'. Hij vraagt om de geschiedenis van zij die eraan deelnamen 'met piëteit en een onvertroebelde blik te overdenken' en 'het oordeel over hen op te schorten' (*Ibid.*, 485). Maar zich onthouden van elk oordeel over de onderdrukten die medeplichtig waren aan onderdrukking, staat niet gelijk met met het vergeven van de onderdrukkers. 'Het werkwoord "vergeven" maakt geen deel uit van mijn woordenschat', zegt Primo Levi tijdens een interview. 'Ik ben niet gelovig, voor mij heeft kwijtschelding van zonden geen duidelijke betekenis. Ik denk dat niemand, zelfs een priester niet, de macht heeft om al dan niet de absolutie te geven.' (interview met Giorgio Calzagno in Levi 1997a) In een ander interview, ditmaal in joods en niet meer in christelijk verband, verklaart hij: 'Daar ik niet gelovig ben, weet ik niet wat vergeving precies is. Het is een begrip dat geen deel uitmaakt

van mijn wereld. Ik heb geen enkele macht om vergeving te schenken. Misschien had ik die wel gehad als ik rabbijn was, of rechter.’ (interview met Risa Sodi in Levi 1997a) Zo neemt Primo Levi, tegen de onjuiste gelijkstelling *alles begrijpen is alles vergeven*, resoluut afstand van de tweede term en kiest voor de eerste. ‘Ik leef, en ik zou jullie willen kunnen begrijpen om over jullie te kunnen oordelen’, richt hij zich via zijn vertaler tot de Duitsers (Levi 2007, 203). Trachten te begrijpen hoe Auschwitz mogelijk werd gemaakt, en hij voegt er in een interview aan toe: ‘in ruimere zin, omdat ik wel meer zaken wil begrijpen: ik ben chemicus, ik wil de wereld om me heen begrijpen’ (interview met Giorgio Calcagno in Levi 1997a).<sup>11</sup> Welnu, voor de dubbelzinnigheden van Auschwitz staat de scheikunde met haar duidelijke indelingen machteloos, zoals hij zelf heeft kunnen vaststellen. Daarop berust de schatplichtigheid van Primo Levi, de ‘Joodse Italiaan’ (zoals hij zichzelf graag definieerde), aan de bekeerde katholiek Manzoni, en meer bepaald aan de Manzoni die paradoxaal dicht bij de casuïstiek stond (Belpoliti 1998, 111-114).



© Alle rechten voorbehouden

– Karikatuur in  
*La Stampa*.

**5.** Hoe valt die schatplichtigheid die nabijheid te verklaren? Ik denk dat het antwoord schuilt in de onderlinge verbanden, die nog niet werden bestudeerd met alle aandacht die ze verdienen, tussen de Talmoed en de christelijke casuïstiek. Primo Levi wijdde het artikel ‘Rite en lach’ aan de Talmoedische wetenschap in *Sjoelchan Aroech (De gedekte tafel)*, het bekende boek van Joseph ben Ephraïm Karo dat in 1565 in Venetië verscheen en waarvan hij de vertaling had gelezen. Nadat hij op gemakkelijke toon een aantal rituele onderscheiden de revue heeft laten passeren die Karo met bepaald casuïstische verfijning en precisie analyseert, trekt Levi in een lyrische uitbarsting zijn onderwerp opeens open naar de kosmos:

Achter deze merkwaardige passages zie ik een oeroude smaak voor de gewaagde discussie, een intellectuele flexibiliteit die niet bang is voor tegenstrijdigheden, ja, deze zelfs aanvaardt als een onmisbaar ingrediënt van het leven; en het leven is regel, orde die zegeviert over de Chaos, maar de regel heeft hoekjes en gaatjes, niet-verkende leemten van uitzonderingen, vrijheden, toegevendheid en wanorde. Wee degene die ze uitwist; misschien bevatten ze de kiem van al onze morgens, want de machinerie van het heelal is subtiel, subtiel zijn de wetten die haar regeren, elk jaar subtieler blijken de regels waaraan de subtomaire deeltjes gehoorzamen. Vaak aangehaald is Einsteins uitspraak: ‘De Heer is subtiel, maar kwaadaardig is Hij niet’; subtiel moeten dus, naar Zijn beeltenis, diegenen zijn die Hem volgen. Het valt op dat onder de natuurkundigen en cybernetici de Joden van Oost-Europese herkomst zeer talrijk zijn; zou hun *esprit de finesse* iets anders zijn dan een Talmoedische erfenis? (‘Rite en lach’ in Levi 1993, 248)

(11) Het interview verscheen op 26 juli 1986 in *La Stampa* onder de titel ‘Capire non è perdonare’ (‘begrijpen is niet hetzelfde als vergeven’).

Levi, Calvino  
en de grijze zone (vervolg)

(12) Ik alludeer op de titel van Natalia Ginzburgs roman *Al onze gisterens* (2001), een citaat van Shakespeare.

Het is een opgewekte bladzijde, vol van Primo Levi's 'levendige *sense of humour*' – een levendigheid waar Calvino het bewonderend over had als hij teruggedacht aan hun samenwerking voor *Petite cosmogonie portative*. Maar het gaat om een breekbare, bedrieglijke vrolijkheid. Achter de lofzang op de uitzondering die 'de kiem van al onze morgens bevat' bemerk je de casuïstiek, de zin voor verfijning, de subtiliteit: stuk voor stuk de instrumenten waarmee Primo Levi de donkere herinnering aan zijn gisterens<sup>12</sup> en de dubbelzinnigheden van de grijze zone trotseerde. ■

Vertaling: Gorik de Henau

### BIBLIOGRAFIE

- Mario Belpoliti, Primo Levi, Milaan: Mondadori, 1998.
- Massimo Bucciantini, Esperimento Auschwitz, Turijn: Einaudi, 2011.
- Italo Calvino, *Romanzi e racconti II*, samengesteld door Claudio Milanini, Milaan: Mondadori, 1991.
- , *Lettere 1940-1985*, samengesteld door Luca Baranelli, Milaan: Mondadori, 2000.
- Cesare Cases, 'L'ordine delle cose e l'ordine delle parole', in Ernesto Ferrero (red.), *Primo Levi: un'antologia critica*, Turijn: Einaudi, 1997.
- Natalia Ginzburg, *Al onze gisterens*, Amsterdam: Meulenhoff, 2001.
- Hermann Langbein, *Menschen in Auschwitz*, Frankfurt am Main: Ullstein, 1980.
- Primo Levi, *Il sistema periodico*, Turijn: Einaudi, 1975.
- , *La ricerca delle radici. Antologia personale*, Turijn: Einaudi, 1981. Nederlandse vertalingen in dit artikel zijn van Gorik de Henau.
- , *L'altrui mestiere*, Turijn: Einaudi, 1985. Nederlandse vertalingen in dit artikel zijn van Gorik de Henau.
- , *Het periodiek systeem. Verhalen van een leven*, vertaald uit het Italiaans door Frida De Matteis-Vogels, Amsterdam: Meulenhoff, 1987.
- , *De spiegelmaker. Verhalen en essays*, vertaald uit het Italiaans door Reinier Speelman, Amsterdam: Meulenhoff, 1991.
- , *De eekhoorn. Verspreide verhalen en essays*, Amsterdam: Meulenhoff, 1993.
- , *Conversazioni e interviste*, samengesteld door Marco Belpoliti, Turijn: Einaudi, 1997a. Nederlandse vertalingen in dit artikel zijn van Gorik de Henau.
- , *Opere II*, samengesteld door Marco Belpoliti, Turijn: Einaudi, 1997b.
- , 'De verdronkenen en de geredden', in *De getuigenissen*, vertaald door Frida De Matteis-Vogels, Amsterdam: Meulenhoff, 2000.
- , 'Prefazione a Hermann Langbein, "Uomini ad Auschwitz"', in *L'asimmetria e la vita. Articoli e saggi 1955-1987*, samengesteld door Marco Belpoliti, Turijn: Einaudi, 2002. Nederlandse vertalingen in dit artikel zijn van Gorik de Henau.
- , *Is dit een mens*, vertaald uit het Italiaans door Frida De Matteis-Vogels, Amsterdam: Meulenhoff, 2007.
- , nawoord in Jacob Presser, *De nacht der Girondijnen*, Amsterdam: Meulenhoff, 2011.
- Alessandro Manzoni, *Osservazioni sulla morale cattolica*, samengesteld door Romano Amerio, Milaan & Napels: Ricciardi, 1819/1965.
- Pier Vincenzo Mengaldo, 'Introduzione: Lingua e scrittura in Levi', in Primo Levi, *Opere III*, Turijn: Einaudi, 1990, vii-lxxxiii.
- Philippe Mesnard, *Primo Levi. Le passage d'un témoin*, Parijs: Fayard, 2011.
- Giorgio Poli & Gabriella Calcagno, *Echi di una voce perduta*, Milaan: Mursia, 1992.
- Raymond Queneau, *Piccola cosmogonia portatile*, vertaald uit het Frans door Sergio Solmi, gevolgd door 'Piccola guida alla Piccola Cosmogonia' van Italo Calvino, Turijn: Einaudi, 1982.
- Francesco Ruffini, *La vita religiosa di Alessandro Manzoni*, II, Bari: Laterza, 1931.
- Jean-Charles-Léonard Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du Moyen Age*, vol. 16, Parijs: Treuttel & Würtz, 1818.
- Giovanni Tesio (red.), *I libri degli altri*, Turijn: Einaudi, 1991.